

Johan Öberg

Sheila Fitzpatrick, En förnyare av sovjetstudierna

Ur *Baltic Worlds*, 10 april 2012

Ända från första början har Sheila Fitzpatrick huvudfokus varit social historia baserad på arkivforskning. Det gjorde henne till en pionjär i förnyelsen av sovjetstudier på 1970- och 1980-talet. Under kalla kriget var Fitzpatricks syn på totalitarismen i Sovjetunionen som komplext, fullt av motsägelser och olika handlingslinjer något ytterst kontroversiell. Nu har den uppfattningen blivit allmänt accepterad inom sovjetstudier.

Sheila Fitzpatrick är medlem av American Academy of Science och Australian Academy of the Humanities. Hon är också en utmärkt violinist och spelar med flera orkestrar och kammarmusikgrupper.

Intervjun gjordes på Fitzpatricks kontor på University of Chicago den 5 januari 2012.

Vad representerade Australien, politiskt och ideologiskt, kring 1960? Hur såg kalla kriget och Sovjetunionen ut från det perspektivet?

Jag föddes 1941 och växte upp i Melbourne på 1940- och 1950-talet. Det var en mycket provinsiell, relativt liten stad med en än mindre grupp intellektuella som var mycket självmedvetna om sin status. Mina föräldrar tillhörde den gruppen och de var vänster. Min far var aktivist och något av en självlärd advokat. Han ledde en organisation för medborgerliga rättigheter och det han främst gjorde var att utmana regeringen i medborgarrättsfrågor. Och eftersom det här var under kalla kriget handlade det ofta om fall med vänsterfolk.

Kalla kriget rådde och Sovjetunionen var ett näste av spioner. Vi hade inte riktigt någon McCarthyism, men vi hade *Petrovaffären*¹ då alla sorters vänstermänniskor anklagades för sovjetkontakter, bl a ledaren för Laborpartiet, Dr Evatt.

Sovjetunionen var främst ett skräckexempel. Min far var en skeptiker. Han ville inte rätt upp och ner gå med på att det var något dåligt ställe. Han visste inte mycket om det. Han brukade få gratis propagandamaterial från länderna i östblocket. Ja, jag växte upp i lätt sovjetvänliga stämningar. Som tonåring började jag bråka med min far om alla möjliga saker. Eftersom han inte hade något fast arbete tjänade han inga pengar och drack för mycket. Han var en problemfar. Han hade stakat ut ett slags ställning som dissident i ett samhälle där dissidenter inte var något erkänt. En del inom vänstern betraktade honom som lite av en hjälte, medan andra, som inte tillhörde vänstern, hade en mindre välvillig syn på honom.

Jag började kritisera honom för allt möjligt och började också pressa honom på frågan om Sovjetunionen. Inte för att jag var emot Sovjetunionen, utan snarare för att jag ansåg honom vara mer godtrogen än välinformerad.

Jag läste ryska vid University of Melbourne. Det gjorde jag delvis på grund av kalla kriget: fakulteten för ryska hade fått kritik i parlamentet för påstådda sympatier för kommunismen

---

¹ Petrovaffären var en av många dramatiska spionaffärer under kalla kriget. Petrov, som var överste i den sovjetiska hemliga polisen och hade viktiga nätverk i det australiska samhället, och hans hustru, som också var agent, var knutna till Sovjetunionens ambassad i Canberra. Av fruktan för att han skulle kallas hem och bli bestraffad efter Berijas död 1953 hoppade först Petrov, och senare även hans fru, av under spektakulära former med hjälp av den australiska underrättelseorganisationen (ASIO), som i gengäld kom över en betydande mängd känsliga sovjetiska diplomatiska dokument. Händelsen fick stor internationell uppmärksamhet.

och därför satte vänsterintelligentian sina barn där. Men lärarna var inte sovjetvänliga, det var emigranter och många av dem kände nostalgi för det gamla Ryssland ...

På fjärde året i historia skulle vi skriva en uppsats baserad på primärkällor och jag använde ryskt material. Jag blev helt fascinerad och det satte mig på spåret. Och så fick jag ett stipendium i Oxford och där bestämde jag mig för att det jag ville göra var att studera modern rysk historia.

I Oxford insåg jag att det inte var rätta platsen för att ägna sig åt sovjetisk historia. Ingen där visste något om denna. I stället borde jag antagligen ha åkt till USA, kanske till Columbia University.

Oxford är väl något speciellt för en australier.

Visst, enormt. Och det betydde också något för min socialistiske far. Han var snobbig dessutom. I Melbourne skickade han mig till en privatskola, till min oerhörda ilska.

Men i Oxford fanns ju sådana som E H Carr ...

Carr var i Cambridge. Jag hatade Oxford!

Och Isaiah Berlin ...

Jag träffade Berlin ... I början verkade han intresserad av att vara min handledare, men Berlins uppfattning om handledning bestod av att han skulle prata ... En medvetandeström om folk han kände och i mitt fall såg det ut som Prokofjev stod högt på listan. Det var mycket intressant, men jag tyckte inte det var särskilt viktigt för vad jag ville ägna mig åt.

I alla fall blev Max Hayward, den store översättaren, min handledare, vilket var eländigt för Max, och för mig ... För att han inte hade någon som helst uppfattning om historia ... och han ville egentligen inte ta sig an en ny student. Han var litteraturvetare och visste inte vad jag var intresserad av. Jag började tala med honom om tillgång till primärkällor och han hade faktiskt ingen aning vad jag pratade om. Även han berättade anekdoter. I likhet med Berlin hade han varit på ambassaden i Moskva efter kriget. Hans ryska var för resten underbar och han hade många ljuvliga saker att berätta. Men han förstod inte riktigt att jag inte var ute efter att ägna mig åt historia baserad på anekdoter. Det var rena eländet för honom och när jag senare träffade honom i USA berättade han hur mycket han avskytt våra sammanträffanden.

De båda som kände till något om det jag ville ägna mig åt var E H Carr i Cambridge och Leonard Schapiro vid London School of Economics. Jag kontaktade bägge två och båda var mycket uppmuntrande. Men de gillade inte varandra och ville inte att jag skulle träffa den andre och det påpekade de ofta. Jag beundrade Carr. Han var en fascinerande person. Alla i Oxford varnade mig för honom. Det sades att han var opålitlig och ...

Men det var han väl också? Så många kast i livet, så många olika karriärer ...

Jo, kanske. Men det var mest fruarna de tjatade om, fast jag tänkte ju inte gifta mig med honom. Jag såg honom som en betydande personlighet. Jag var ganska fascinerad av hans sätt att arbeta som skilde sig helt från mitt eget. Han hade en fantastisk samling källor i biblioteket i Cambridge. Och där arbetade han med en del av dem på dagarna och så på kvällen åkte han hem och skrev om det. En sida till. Jag arbetar inte så. Jag tyckte det var ganska udda, men vi fick rätt bra kontakt, tror jag.

Carr höll distans. Han kände inte många unga människor. Det var nog bara jag och John Barber. Och han försökte få en uppfattning om den yngre generationen på grundval av de båda exemplen. Sen brukade han tala om Isaac Deutscher och Tamara. Isaac var död då men Tamara var nära vän till honom. Han talade ofta om henne.

Vilka primärkällor fanns tillgängliga i Storbritannien vid den tiden?

Beträffande -20-talet: mängder av tidskrifter, massor av stenografiska rapporter från partimöten och regeringsorgan. Statistik. Därmed hade Carr, som höll på med politiken och ekonomin på -20-talet, källorna. Men jag ... Jag måste åka till Sovjetunionen! Men det var svårt, eftersom Australien inte hade något studentutbyte. Det hade britterna och jag ansökte. Första året fick jag det inte på grund av min nationalitet, men året därpå gifte jag mig med min australiske pojkvän som råkade ha brittiskt medborgarskap också och därigenom fick jag brittiskt pass. Så jag åkte till Moskva två år efter att jag kommit till Oxford, på hösten 1966.

Tiden i Oxford hade inte varit fullständigt bortslösad. Jag försökte lära mig lite aktuell ryska, men det gick inte. De undervisade bara i gammeldags ryska. Så eftersom ingen tycktes känna till något om sovjetisk historia – det var ett icke-ämne, ett icke-område – bestämde jag mig för att det jag skulle göra var helt enkelt att läsa tidskrifter och tidningar. Dag efter dag, vecka efter vecka! Jag började med *Pesjat i revoljutsija* [Pressen och revolutionen]. Det var en brett upplagd tidskrift av och för intelligentian, om kommunister men inte av kommunister. Det var en tidskrift om den miljön som intresserade mig. Och sedan *Krasnaja Nov* [Röd jungfrulig mark], och *International Literature*. Det var en flerspråkig publikation, som först hetat *Literature and Revolution*, och utgiven av revolutionärt sinnade i RAPP – proletära författarförbundet och som fortsatte att komma ut på -30-talet. Den ryskspråkiga utgåvan var betydelsefull på -40-talet, men så anklagades redaktören för att vara pro-brittisk och blev avskedad och arresterad. En intressant tidskrift! Den höll mig flytande. Och en av dem jag stötte på i Oxford och som skulle visa sig verkligt användbar för någon som jag var J P Simmons, språkmänniska och specialist på ryska referensverk från tidigt 1900-tal. Han hade en kurs där han granskade redaktionella förändringar i utgivningen av *Stora sovjetencyklopedin*, *Litterära encyklopedin* samt *Encyklopedin om den Revolutionära rörelsen*. Han visste exakt vilken bokstav de hunnit fram till och när de bytte redaktörer så att man slutade ta med en viss sorts material. Det blev en verkligt bra lektion i hur man skulle förstå problemen med sovjetiska referensverk.

Allt detta påverkade min utveckling som historiker: jag blev beroende av spänningen i jakten, upphetsningen i spelet med att ställa den egna slugheten och viljekraften mot den sovjetiska byråkratin. [...] Jag såg mig själv som annorlunda än den breda strömmen av brittiska och amerikanska forskare och deras kalla krigs-agenda (som jag uppfattade det) med att misskreditera Sovjetunionen i stället för att förstå det. Men det hindrade inte mig från att få mina egna kickar som forskare när jag hittade något som man i Sovjet inte ville låta mig få veta. Bäst var det när jag hittat något som man i Sovjet inte ville låta mig få veta och som kalla krigare i väst inte ville höra tals om eftersom det komplicerade den förenklade antisovjetiska versionen.²

I Moskva var det praktiskt taget omöjligt att komma in i arkiven. Men jag fick tag på mer material än väntat, mer eller mindre av en slump. Jag höll på och letade efter Lunatjarskijs familj, eftersom Lunatjarskij ingick i mitt forskningsprojekt. Min sovjetiske handledare var mycket angelägen om att få tag på Lunatjarskijs dagböcker, som ägdes av hans dotter Irina och han trodde att jag skulle kunna bistå honom med det och förmedlade kontakten med Irina. Och hon skickade mig till Igor Sats, hennes morbror, för att han egentligen skulle ta reda på om jag var spion. Igor gjorde alltså en granskning av mig. Han var en mycket vänlig man och dessutom tyckte han om unga kvinnor. Han ansåg mig vara helt OK och bjöd hem mig praktiskt taget dagligen. Han ville tala om Lunatjarskij och andra aspekter av historien som han intresserade sig för.

² Sheila Fitzpatrick, "A Spy in the Archives", *London Review of Books*, årg. 32, N° 23, 2 december 2010.

Igor Sats satt i redaktionskommittén för dåtidens mest betydelsefulla litterära tidskrift, *Novyj Mir* och jag lärde känna Vladimir Laksjin. Han var chef för *Novyj Mir*'s avdelning för litteraturkritik. Jag träffade även Alexander Tvardovskij, men han var på sin vakt mot mig. Inom tidskriftsredaktionen var inte alla så belåtna över att Igor blivit så god vän med en utländsk kvinna.

Och 1966/67 var tiderna kärva för Novyj Mir.

Ja, och senare tvingades de bort. De fick mycket applåder i väst och det uppfattade de som dolkstötar ... De avskydde det ... Det var orsaken till att Tvardovskij inte var så förtjust i att jag hängde omkring.

Men som du skrev i artikeln i London Review of Books var Igor Sats lite mer av en chanstagare.

Inom rimliga gränser. Jag tror faktiskt att han granskade mig noga och kom fram till att jag inte arbetade för underrättelsetjänsten. Samtidigt kunde han sätta ner klacken när folk försökte tala om för honom vad han skulle göra. När han blev kallad till förhör frågade "centralkommittén", i realiteten KGB, honom om denna brittiska *stazjerka*³ som han umgicks med verkligen var pålitlig och då sade han bara, "Jomen, hon är bra". I den meningen var han alltså envis. Men han tog inte vilka risker som helst. Exempelvis skulle han inte ha satt Solzjenitsyns manuskript i händerna på mig. Det kunde ha varit riskabelt för mig. Han skulle heller inte ha använt mig för att smuggla. Han försökte också se till att jag inte umgicks med icke önskvärda personer. Som kretsen kring Victor Louis till exempel. Där fanns alla möjliga typer, sovjetmedborgare och folk från väst. Jag fick en inbjudan att träffa honom, men mycket medvetet avstod jag från den bekantskapen. Jag har glömt om jag bad Igor om råd om det eller inte, men jag var mycket säker på vad han skulle ha svarat: "Håll dig borta från dem!" Sen var det förstås så att han ville att jag skulle hålla mig borta från alla kretsar som inte han själv tillhörde. Och det är något mycket sovjetiskt. Inte ryskt. Ryssar betraktar det inte som otillbörligt om man är vän med folk de inte känner.

Det är ganska märkligt egentligen ... å ena sidan kunde de ta en till sitt hjärta, så oreserverat, med så oerhört lite att gå på, utom den egna intuitionen, för att sen bli så skärrade om man råkade få andra vänner ...

Vilka olika problem innebar arkivmaterialet för dina planer och arbete? Du grävde upp ett omfattande material. Vari låg svårigheterna med det för dig? Vilket var det vetenskapliga problemet?

Först och främst var det stora problemet för oss allesammans att de inte ville låta oss få se *opisi*, själva materialet i dess helhet. Därmed visste vi inte vad de hade. Man fick fråga sig fram, eller gissa, eller ta vad de försåg oss med. Det första problemet jag ställdes inför var att om man vill arbeta i arkiven måste man ha verkligt goda kunskaper om den byråkratiska strukturen. Jag kunde inget alls om byråkratiska strukturer. Jag visste inget om byråkratin någonstans, än mindre den sovjetiska. Jag hade aldrig tidigare i mitt liv haft några kontakter med byråkrati. Första gången jag kom i kontakt med någon var den brittiska när jag ville bli utbytesstudent i Sovjet.

Min första reaktion blev därför: jag måste lära mig hur byråkratier är utformade och vad de gör. Vilka avdelningar finns, hur går rapporteringen till, vilken sorts material finns under vilka rubriker? Och här hade jag på sätt och vis en otrolig tur. Eftersom jag kom i kontakt med arkiven i Narkompros⁴ vid ungefär samma tidpunkt som jag lärde känna Igor Sats. Igor

³ Utländsk student med stipendium.

⁴ "Folkkommisariatet för Upplysning" (kultur och utbildning).

hade inte arbetat inom Narkompros, däremot hade han arbetat med Lunatjarskij på den tiden så han kom ihåg några av frågeställningarna. Dessutom levde en del gamla sekreterare till Lunatjarskij, som arbetat inom Narkompros. Ett par kvinnor. Han introducerade mig för dem och därigenom fick jag en del ledtrådar om vem som i realiteten låg i konflikt med vem. Jag fick också kontakt med Irina Lunatjarskaja, Lunatjarskijs dotter, men hon var mycket försiktigare. Hon arbetade för *Novosti*⁵ som vetenskapsjournalist och var en annan personlighetstyp än Igor. Men hon var mycket intresserad. Hon var oerhört fäst vid sin far och visste en hel del om honom. Inte så mycket minnesbilder som vad hon fått fram genom efterforskningar. Hon var en *priemnaja dotj*⁶ något som folk som inte gillade henne ständigt talade om för mig, eftersom hennes riktige far hade dött under inbördeskriget och inte betytt något för henne och hon hade varit bara barnet när hennes mor gifte sig med Lunatjarskij. Irina ägnade sig framför allt åt att sponsra publiceringen av Lunatjarskijs verk, redigera dem och kontrollera alla som forskade kring Lunatjarskij för att se till att det de publicerade var i enlighet med den rätta Lunatjarskij-linjen.

Du försvarade din doktorsavhandling 1969 och den kom ut som bok – The Commissariat of the Enlightenment (1970). Båda innehöll en ström av nya källor.

Ja, det är en bok som mycket liknar en avhandling. Till mitt försvar måste jag också säga att det inte fanns något ramverk att hålla sig till för detta ämne. Det fick man skapa själv.

Det är orsaken till att jag frågade dig om svårigheterna med själva materialet. Och inte så mycket om hur du grävde fram det.

Jag höll mig mycket nära texterna. Boken strukturerades kring direkta citat som jag skrev ut som en form av första utkast. Som tur var (eftersom ingen lärt mig något som helst om hur man använder arkiv) hade jag inte översatt eller transkriberat något utan skrev för hand, på ryska, av alla citat med citattecken. I den första boken var det den teknik jag använde.

Boken var banbrytande på sin tid.

Ja, det anser jag. Den öppnade ett helt nytt fält, som ingen kände till något om tidigare. Kulturpolitikens fält.

Du kom alltså tillbaka till Storbritannien med din bok och vad fick du för reaktioner i Oxford?

Väldigt positiva! I *Times Literary Supplement* skrev Michael Glenny en mycket positiv recension av den som placerades som huvudrecension i tidningen över två helsidor. Folk gillade boken. Alla i Oxford var väldigt intresserade, eftersom den innehöll nytt stoff. I England betraktade man den inte som att den hade några politiska implikationer, utan framför allt att den innehöll nya kunskaper och fakta om kulturpolitiken.

I den boken finns nästan ingen kritik av andra forskare. Du försöker inte argumentera med andra tolkningar. Du bara utforskar ett nytt område.

För det mesta, när jag väl kommit i kontakt med primärmaterial, läste jag inte andra personers arbeten särskilt mycket. Sedan kom jag till USA. Och den första artikel jag skrev skickade jag till *Slavic Review*. Och där sade de, ”Mycket bra, men du måste förhålla dig till det andra skrivit”. Du måste relatera dig till andra forskare. Jag minns inte vad jag svarade, men det jag tänkte var att det inte fanns särskilt mycket att relatera sig till. Jag kände det verkligen som att jag var inne på ett nytt område. Det var bara ett fåtal som skrev om sovjetisk historia då – E H Carr, Bill Daniels, Leonard Schapiro.

Du flyttade till USA 1972. Hur såg området med Sovjetstudier ut där på den tiden?

⁵ En officiell sovjetisk nyhetsbyrå.

⁶ Adoptivdotter.

Då trodde jag att det var mer polariserat än som kanske var fallet. Jag såg det som dominerat av fördomar från kalla kriget och nästan lika dåligt som det sovjetiska och den totalitära modellen, som jag ansåg hade en inbyggd politisk snedvridning. Förmodligen var det överdrivet: det fanns ju ändå en del som intresserade sig för moderniseringen, där fanns ju Harvardprojektet.⁷ Den rörelse som senare skulle bli känd som revisionismen höll just på att starta. Jag kom i kontakt med den via Stephen Cohen. Cohen kände till mig eftersom han läst *The Commissariat of Enlightenment*. Han och andra som Loren Graham hade läst den och tyckte den kändes annorlunda därför att ”i den boken påstår hon inte att allt styrdes via centralkommittén och hon ger en bild av en hel del handlingsmöjligheter på andra håll och kanske gör hon det avsiktligt eller också inte men i varje fall är det värt att samtala med henne”. Så de kontaktade mig. Det var intressant och uppmuntrande för mig även om det i Cohens fall snabbt skulle uppstå problem. Jag ansåg att han hade politiska syften och han ansåg att det var jag som hade det. Eftersom jag var starkt för objektivitet och tolkningar baserade på fakta motsatte jag mig kraftigt talet om att jag av något oklart skäl, familjebakgrund eller vad det nu var, drev en pro-sovjetisk linje. Jag avskydde verkligen det. I själva verket var jag ganska apolitisk, trots min familjebakgrund, och jag förstod inte varför folk höll på och tillskrev mig politiska ställningstaganden. Nu förstår jag bättre varför de missuppfattade mig: på sätt och vis talade vi olika språk. På -70-talet var det ju också så att många verkligen hade politiska åsikter eller ville ta politiska poäng. Cohen, till exempel, ville visa att allt inte var dåligt med revolutionen. Att den hade en demokratisk potential. Sovjetunionen kunde ha gått i den riktning Bucharin förespråkade, följt NEP:s linje, men det följde Stalins linje. Han organiserade en debatt om NEP:s möjligheter på AAASS⁸ och bjöd in mig. Jag var ny på konferenstillvaron då, jag trodde att om man blir inbjuden skriver man ett inlägg om något och då måste man komma med nya forskningsresultat. Så jag satte igång ... och tog itu med Smolenskarkiven och kom fram till att fakta talade i en annan riktning – mot att NEP skulle ha varit möjligt. Lunatjarskij stod för en ”mjuk” hållning i kulturfrågorna, det gjorde Lenin också, men det var svårt för dem att ta hem spelet. Inom partiet var det instinktiva valet den hårda (radikala, intoleranta, icke pluralistiska) linjen. Därför drog jag slutsatsen att NEP på kulturens område inte haft särskilt mycket livskraft, vilket var motsatsen till vad Stephen ville att jag skulle säga. Han var ganska irriterad över det då, men numera har vi en god relation. Han säger att han vill ha en ny diskussion om NEP:s möjligheter, men jag är inte säker på att det är någon intressant fråga längre.

För såna som jag med en bakgrund inom litteraturens område snarare än från historiens förefaller -20-talet så oerhört rikt. Så mycket av det som skulle bli viktigt under 1900-talet inom litteratur, teater, film, jämförande litteraturstudier ... skapades där och då. Varför kunde inte denna oerhörda rikedom vinna?

Ja, du har rätt. Men ditt synsätt fokuserar på intelligentian, avantgardet. I samhället i stort, om du så vill, ser saker och ting ofta annorlunda ut. Men visst, det finns allt detta underbara i litteratur och konst. *Men folk gillade det inte alls*. Inte bara inom kommunistpartiet utan rent allmänt. Samma sorts problem gäller för familje- och kvinnofrågor: man hade underbar progressiv politik, men folk gillade den inte. För vanligt folk var känslan att ”befrielsen” bara innebar att det fanns för mycket lössläpphet, kvinnor exploaterades på ett nytt sätt med skilsmässa via vykort och så vidare. Det är samma som hände med kulturen.

⁷ <http://hcl.harvard.edu/collections/hpss/>

⁸ Amerikanska föreningen för utveckling av slaviska studier; i dag Föreningen för Östeuropa- och Eurasiska studier, ASEES.

Funderade Lunatjarskij själv över denna tragiska situation i sovjetisk kultur på 1920-talet? Jag kommer inte ihåg det från din bok. Men han måste förstås ha insett det problem du pekar på.

Jovisst. Men han var en mycket optimistisk person. Jag tror inte han såg läget i detta tragiska sken. Jag tror han ansåg det vara sin uppgift att medla mellan två världar: bolsjevikpartiet och intelligentian. Han var en av få som kunde förstå både kommunisterna och vänstern inom konsten. Så han försökte få de båda att förstå varandra. Men naturligtvis blev han ofta besviken. I slutet av -20-talet var han marginaliserad, men kanske inte så desillusionerad som man kan tro utifrån, eftersom han – enligt dottern Irina som hade hans dagböcker, men som hon inte lät mig läsa – ansåg att Stalin antagligen var bättre än de andra alternativen. Han trodde att sakerna skulle bli bättre när landet kommit över perioden med fraktionsstrider, som bara orsakade skada. Uppenbarligen ansåg han att när Stalin väl fått fast mark under fötterna sig skulle det inte bli så illa, något som låter väldigt förvånande. Men det här har jag bara via Irina, inte via egen forskning.

-70-talet i USA präglades av en ny tendens inom sovjetstudierna: revisionismen. Du blev en del av det området med din bok Education and Social Mobility in the Soviet Union. Och med konferensen, som blev till en bok: Cultural Revolution in Russia ...

Nja, jag tror nog att jag ägnade mig mer åt min egen forskning än att försöka starta någon ny tendens. En sak min forskning grävde fram var att det skedde en "kulturrevolution" i Sovjetunionen i slutet av 1920-talet, där alla sorters material tycktes bubbla upp underifrån. Det fanns "signaler" uppifrån också (det kände forskningen redan till), men det som särskilt slog mig var det som kom underifrån – inte bara radikala, aktivistiska initiativ från ungdomen, utan också alla sorters vildvuxna typer med sina patentröslösningar som plötsligt fick gensvar vid den tiden. Det är det jag kallar "bubbla upp". Det var det tema jag ägnade mig åt när jag kom till USA, men mycket av arkivarbetet hade gjorts under mina två år som forskare i Moskva. Egentligen hade jag tänkt att min avhandling skulle sträcka sig ända fram till 1929, men jag hade så mycket material att jag stannade vid 1921. *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921-34* var ursprungligen tänkt att bli *The Commissariat of the Enlightenment Part II* och därför kände jag redan till den senare delen av -20-talet. Hur som helst passade mina idéer om revolution "underifrån" (och uppifrån) verkligen perfekt ihop med en växande revisionistisk agenda, som i grunden handlade om att utmana begreppet total kontroll.

Det var något med Narkompros i slutet av 1920-talet som jag inte kunde förstå på många år. Det var vad som avsågs med proletär preferens, *vydivzjenije*,⁹ inom högre utbildning och vilka dessa "proletärer" var. Det förbryllade mig verkligen. Jag förstod inte vad de talade om. Och sedan förstod jag att detta var en form av program för kvotering till fördel för arbetare och kommunister från arbetarklassen, som skedde genom en "kulturrevolution". Lunatjarskij försökte dämpa den och det var en av de saker som bidrog till hans fall. Han ville ha kvotering för arbetare, men inte för mycket. Dvs han ville få in fler arbetare inom den högre utbildningen, men inte genom att diskriminera andra, vilket är en svår hållning rent logiskt. Därför blev den sociala rörligheten uppåt inom utbildningssystemet det centrala temat för den nya boken. I *The Commissariat of Enlightenment* hade jag främst intresserat mig för hur kulturen förvaltades, även om Folkkommisariatet hade ansvar för utbildning också. Men ur utbildningsaspekten växte det fram ett verkligt betydelsefullt socialt tema. Det var således oerhört

---

⁹ *Vydivzjenije*, ett viktigt politiskt begrepp och en kontroversiell politisk fråga för partiet och Stalin personligen på 1920- och 1930-talet om utbildningssystemet och industrin. Rörde promovering och avancemang för individer från arbetarklassen.

berikande. *Education and Social Mobility* fokuserar på ett nytt tema som uppstått ur min empiriska forskning men som fick mig att komma närmare samhällsvetenskaperna.

Så såg alltså ditt -70-tal ut. Plus konferensen. Och så förberedelserna för ditt betydelsefulla arbete, boken The Russian Revolution.

The Russian Revolution, ja, men det var aldrig något större projekt. Jag skrev den fort. I själva verket var jag tillbaka i Australien för första gången och hade inget material. För att göra den till en bra berättelse, för att göra den lättläst var det bra att inte ha något material. Så jag skrev den och kontrollerade fakta och lade till fotnoter när jag kommit hem igen. Jag tror att den fungerade rätt bra som berättelse. Och jag antar att den bidrog till att utkristallisera mina egna tolkningar av vad revolutionen handlat om.

Ett huvudtema i The Russian Revolution är att revolutionen kan ha varit en förlängd process, som började med ett slags politisk radikalism och populism med stöd av bönderna och arbetarklassen som gick över till inbördeskrig, NEP, kulturrevolution, kollektivisering för att sedan upplösas i en form av rysk högkultur, i en stabiliseringsprocess från mitten av 1930-talet där utrensningarna var sista fasen av sovjetisk revolutionstänkande. När Stalin tog död på revolutionen framstår det i sig som en revolutionär handling.

Ja. Å ena sidan har vi Stalin som uppmuntrar stabilisering (den ”Stora reträtten”), vilket skulle innebära slutet för revolutionen. Och å andra sidan har vi destabilisering – i form av de stora utrensningarna – som Stalin också satte igång. Jag tror att man måste se utrensningarna som revolutionens sista akt. Om det inte fanns några revolutionärer kvar skulle man inte ha kommit på tanken att det skulle gå att rena samhället genom att ta död på en lång rad personer.

Stalins idé från 1933 om att klasskampen skärptes under socialismen när man går mot kommunism – är det inte vad det handlar om?

Det går inte att förklara utrensningarna i marxistiska termer, det hänger inte ihop, men man kan delvis förstå dem utifrån hur revolutioner fungerar. Tänk på terrorn under franska revolutionen: revolutionärer anser att de måste rena sina led, att de riskerar att hamna i ett träsk.

I Everyday Stalinism skriver du om Sovjetunionen efter 1935, med andra världskriget i annalkande, som ett fängelse eller en värnpliktsarmé, eller en internatskola – auktoritärt men där utbildning och social rörlighet tilläts – och ett sopkök eller en hjälporganisation. Är inte det också en ganska bra beskrivning av vad modernismen kunde leda till? Eller den moderna staten? Och kanske är inte denna form av upprepning, för att tala med en tänkare som Zygmunt Bauman i Modernity and the Holocaust, något exklusivt för den stalinistiska staten? Man skapar en modern stat och exkluderar det icke önskvärda.

I *Everyday Stalinism* var jag inte så intresserad av det modernistiska sättet att tänka, även om det är ett tema som andra nyligen ägnat sig åt med stor iver ... I *Everyday Stalinism* var jag inne på ett helt annat spår: det var inte ”modernismen” i Sovjetunionen som intresserade mig. Av dessa tre metaforer – fängelse, sopköket och skolan – var det bara skolan som riktigt tilltalade mig. Där har vi hela det dialektiska inslaget i stalinismen. Andra har kanske andra erfarenheter av skolan, men den har definitivt sina orwellska sidor. (Och en del hävdar ju också att Orwell baserade 1984 lika mycket på sina erfarenheter av internatskolor som på Sovjetunionen, där han aldrig varit.) Under min egen skoltid slogs jag oerhört av lärarnas hyckleri. Du vet, de talar om vilka regler som gäller för dig (eleverna) och du låtsas gå med på dem och godta normerna, men i själva verket gör du inte det; eleverna – den underlydande befolkningen – har sina egna normer och värderingar. Du får en privat (underlydande) person och en offentlig som ser annorlunda ut. Du säger en sak när du måste ställa dig upp i klass-

rummet och något annat till dina vänner. Jag gillade verkligen analogin mellan stalinismen och skolsystemet, men utvecklade den aldrig fullt ut.

Den totalitära forskningsmodell som revisionisterna vände sig mot förutsatte att alla handlingsmöjligheter utgick från toppen. Sedan dök revisionisterna upp och de var intresserade av att visa att invånarna i ett samhälle har handlingsmöjligheter av olika slag. I *Everyday Stalinism* utgår jag från detta: om man börjar skriva en bok om vardagslivet tar man det för givet och ägnar sig åt de handlingsmöjligheter folk har i vardagslivet. Jag tror att anledningen till att jag ville arbeta med vardagslivet faller tillbaka på mina första erfarenheter i slutet av -60-talet i Sovjetunionen då den sortens ”vanligt liv”, *byt*, slog mig som fullständigt bisarrt. Jag menar hur kunde det vara så att livet är ordnat för att vara maximalt obekvämt? Obekvämt och bara så fruktansvärt irriterande. Det är sådana saker man lägger märke till när man är främmande på en plats. Och *Everyday Stalinism* är en undersökning av hur det kommit att bli så. Givetvis är terrorn viktig i *Everyday Stalinism*. Men det är inte bara den som är viktig. Lika viktigt är att det var så svårt att få tag på saker. Få tag på varor, klara sig ... Att överleva i betydelsen att få vardagslivet att fungera var så svårt. Jag försökte väva samman dessa teman.

Det var en speciell sorts bok. Verkligen fylld av alla dessa olika sorters handlingsmöjligheter. Det säger något om vad ett samhälle är i mer allmän bemärkelse.

Men det är också en mycket a-teoretisk bok. Det finns alla dessa teorier om vardagslivet och det brydde jag mig inte riktigt om. En del anser att jag borde ha skrivit en annan bok. En gång gjorde en ryss, en bekant till mig, mig oerhört förvånad. Han är själv en ganska teoretiskt inriktad forskare. Han berättade att han gillade boken och jag svarade att det förvånade mig, eftersom han i allmänhet var mycket teoretiskt inriktad. ”Jovisst”, sade han, ”skulle man kunna tala om det i teoretiska termer, men du framställer det ju som det var.”

Det är lustigt att tänka på att detta ”a-teoretiska” arbete inte på minsta vis gör Ryssland till något exotiskt. Det är vardagslivet.

Jag tror att det i stor utsträckning beror på Igor Sats. Jag satt vid hans fötter i så många timmar. Och han talade om allt som dök upp i hans hjärna. Jag tror att det kan förklara varför boken har detta märkliga inte-helt-utifrån och inte-helt-inifrån-perspektiv. För mig föreföll det inte exotiskt, det var ju hans liv, det kändes inte konstigt. Men i *Tear off the Masks* blir teorin lite mer betydelsefull. Jag anser teori vara ett lustigt begrepp på grund av att den baseras på påbud som verkar slumpmässigt utvalda. Teori med stort T. Av de arbeten som räknas som Teori och som verkligen intresserat mig kan jag nämna Bourdieu, men jag läste honom för sent för att han skulle bli någon inspirationskälla. Erving Goffman, som jag träffade tidigt av en tillfällighet, någon gång i början av -70-talet, var kanske någon som verkligen påverkade mig. När jag läste *The Presentation of Self in Everyday Life* tänkte jag inte på den som teori. Jag blev närmast överraskad över att han brydde sig om att skriva om något så självklart, som alla måste känna till. Men det blev kvar i mitt inre som någon form av yttre bekräftelse på hur jag betraktat omvärlden.

Så allt startade med The Commissariat of the Enlightenment, mellan kalla krigare och sovjetmedborgare, och hela ditt verk har vuxit fram ur detta och så ur dialogen med Igor Sats. Men när 1991 kom öppnades ju källorna, arkiven, som tidigare varit stängda och där du på ditt sätt grävt framgångsrikt tidigare och så började de stängas igen i andra halvan av 1990-talet.

Ja, mycket, men aldrig allt, eftersom man aldrig hade fri tillgång till KGB-materialet. Men det var underbart. Det var överraskande. Att Sovjetunionen skulle falla samman. Och det var intressant att vara med när något så överraskande händer. Det fick mig att förstå det, trots att

jag visste att historien tar sina språng. Men jag visste det bara på det teoretiska planet, mina egna praktiska erfarenheter av livet var att förändringar alltid sker gradvis – och så plötsligt var det inte alls så. Det var verkligen fascinerande och till detta kom att arkiven öppnades och under tio år var det ju egentligen något annat än en *prazdnik*, rena festen. Kanske skulle jag ha reagerat annorlunda om jag vore en politisk historiker. Men för samhällshistoriker finns inte samma oro för att ens tolkningar skulle visa sig felaktiga – i de frågor jag skrivit mycket om, som social rörlighet, kom ju i själva verket en ny och stor mängd data från partihåll och som stödde vad jag hittat i statliga arkiv på -70- och -80-talet. Så för mig fanns ingen baksida, det var bara en oerhörd gåva av det slag som bara inträffar en gång i livet.

Hade du kunnat skriva *Everyday Stalinism* om inte arkiven öppnats?

Ja, det tror jag. Det är en arkivbok, men den har inte lika mycket ryggrad i arkiven som de flesta andra av mina böcker. Den har en livstid av källor i sig. Jo, jag tror att jag hade kunnat skriva den. Men *Stalin's Peasants*, som ju kom före *Everyday Stalinism*, hade inte gått att skriva utan de brev från bönderna som fanns i arkiven. När jag arbetade med material som just publicerats blev jag fullständigt förbryllad över vad som hände med bönderna efter kollektiviseringen. Det var rena rappakaljan för mig ... det gick inte att begripa det. Det enda som hjälpte mig att fatta något var böndernas brev till *Krestinskaja gazeta* (Tidskrift för bönder) så det är väl i någon mån ryggraden för den boken.

Ytterligare läsning:

Brian Fitzpatrick

Sheila Fitzpatrick's far Brian Fitzpatrick (1905-1965) var författare, historiker, journalist och en av grundarna av *Australian Council for Civil Liberties*. 1937 tilldelades han University of Melbourne-Harbin Highinbotham Scholarship för sitt manuskript *The British Empire in Australia: An Economic History, 1874-1939*, som utgavs i bokform 1941. På 1940-talet återgick Fitzpatrick till journalistiken. Från 1958 och fram till sin död gav han ut Brian Fitzpatrick's *Labor Newsletter: What is Going on in Australian Politics*. Sheila Fitzpatrick gjorde ett färgstarkt och dubbelbottnat porträtt av honom som far, journalist, politiker och historiker i *My Father's Daughter: Memories of an Australian Childhood*, Melbourne 2010. ”De första åren utomlands ville jag inte tänka på Brian och hans värld. Och, i viss betydelse, ville kanske inte han heller att jag skulle göra det. Nästan det enda råd han gav mig när jag började på universitetet var att hålla mig borta från politiken så att mitt namn inte skulle bli stämplat och skada min framtida karriär.”

E H Carr

E H Carr (1892-1982) var en av dem som vägledde Sheila Fitzpatrick under hennes tid i England. Carr började som brittisk diplomat, men i slutet av 1930-talet lämnade han utrikesministeriet för att ägna sig åt författande och forskning utifrån ett perspektiv som närmade sig marxismen. Carr, som arbetade i Cambridge, är mest känd för sina 14 band om Sovjetunionens historia mellan 1917 och 1929 och för sin bok [Vad är historia?](#)

Isaiah Berlin

Isaiah Berlin (1909-1997) var en av de mest inflytelserika antitotalitära tänkarna under 1900-talet. Han var också diplomat, idéhistoriker, filosof, politisk tänkare och en stor kännare av rysk litteratur. Han översatte Turgenjev till engelska.

Max Hayward

Max Hayward (1924-1979) avlade 1945 en examen i ryska vid Oxford. 1946-47 studerade han vid Karlsuniversitetet i Prag och fick sedan en tjänst vid brittiska ambassaden i Moskva, där han blev kvar i två år och träffade Pasternak, Achmatova m fl. När han skulle tolka åt

ambassadören i samband med ett besök hos Stalin blev han helt mållös. Tillbaka i Oxford var han handledare åt en rad studenter som skulle göra framstående karriärer. Han är berömd för sina översättningar av Majakovskij, Mandelstam, Solzjenitsyn, Pasternak och Achmatova.

Anatolij Lunatjarskij

Anatolij Lunatjarskij (1875-1933) var en flitig litteraturkritiker och rysk intellektuell, en revolutionär marxist som blev den förste folkkommisarien för upplysningsfrågor (1917-1929). Lunatjarskij studerade i Ryssland och i Schweiz, där han blev vän med ryska socialdemokrater i exil och partimedlem. Han lärde också känna europeiska socialister som Rosa Luxemburg och Leo Jogiches.

Vid partisplittringen 1903 ställde sig Lunatjarskij på Lenins och bolsjevikernas sida. Lunatjarskijs intellektuella och kulturella nyfikenhet ledde till att han blev bekant med ett stort antal konstnärer och intellektuella (Mach, Avenarius, Proust, Bernard Shaw och senare Bachtin) och till bildandet av Kretsen för proletär kultur, senare "Proletkult". Lunatjarskij var också chef för censuren i Sovjet. Enligt Fitzpatrick försökte han följa en medelväg och medla i de politiska striderna i slutet av 1920-talet. Detta kostade honom makten och 1930 slutligen också hans ställning. 1933 utnämndes han till ambassadör i Spanien. Han avled i Menton i Frankrike på väg att inta sin nya post. Under terrorn uttraderades Lunatjarskijs namn från kommunistpartiets historia. Hans namn återkom under tövädret på 1950- och -60-talet. Under den eran betraktades han av sovjetiska intellektuella som en bildad, elegant och tolerant politiker, vilket sannolikt bidrog till att Sheila Fitzpatrick fick tillgång till arkiven.¹⁰

Igor Sats

Igor Sats (1903-1980), legendarisk litteraturkritiker, litteraturhistoriker och litterär sekreterare till Anatolij Lunatjarskij, som även var hans svåger. En av de få som konsekvent stödde Andrej Platonovs författarskap på 1930-talet, då Sats var en av utgivarna av den kontroversiella tidskriften *Literaturnij Kritik* (nedlagd 1940). Vladimir Laksjin skriver sina memoarer *Golosa i lisa* om Sats bokslut över sitt liv: det hade bestått av delningar, precis som Polens historia, eller "upplösningar" – av hans "anarkistiska" regemente under inbördeskriget, av Folkkommisariatet för upplysningsfrågor 1929, av Kommunistiska akademien på 1930-talet, av tidskriften *Literaturnij Kritik* 1940 och två gånger av tidskriften *Novyj Mir*, först 1954 och sedan igen 1970.

Stephen Cohen och revisionismen i USA

Stephen Cohen (1938-2020) blev en viktig intellektuell referens och tidvis bundsförvant när Fitzpatrick anlände till USA, även om de till en början var oeniga om centrala politiska frågor på 1920-talet. Cohen var en av grundarna av den amerikanska revisionismen (som vände sig mot "traditionalismen" – en forskningsinriktning som de kritiserade för att härleda historien och samhällslivet från sovjetstatens totalitära karaktär. I stället ägnade de sig åt att studera vardagskulturen i Sovjetunionen. Han inledde studier av detta område, efter Fitzpatrick, på 1970-talet). I *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History Since 1917* (1985) gör Cohen en genomgång av sovjetstudiernas dramatiska historia i USA, dess pendlande mellan ideologisk uppbackning av "västliga värderingar" och pro-socialistiska och pro-sovjetiska värderingar, dess beroende av finansiering av USA:s regering och förutfattade, icke empiriskt grundade syn på den totalitära staten. Revisionisterna försökte också grunda sig på teoretiska bedömningar av empiriskt material, allt kopplat till historien, till statsvetenskap, kulturhistoria, osv. Cohens slutsats var att "revisionismen [...] innebar slutet för ortodoxin i sovjetstudierna".

¹⁰ Lunatjarskijs mest kända bok är [Revolutionära silhuetter](#), där han tecknar porträtt av framträdande personligheter i den ryska arbetarrörelsen. – *Red*

Slit av maskerna!

Sheila Fitzpatrick *Tear Off the Masks!: Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*

Tear Off the Masks! handlar om maskering och demaskering, med återskapande och omkonfigurering av samhälleliga, politiska och etniska identiteter efter bolsjevikrevolutionen 1917. Den ger ett betydelsefullt komparativt perspektiv på identitetsförändringar och identitetsspel under det post-sovjetiska 1990-talet. Boken inleds med en definition av hur den unga sovjetstaten formade det nya system av identiteter, privilegier och uteslutningsmekanismer, som skulle vara förhärskande under 1920- och 1930-talet, dvs dess sätt att definiera klassmässigt och socialt arv, yrkesmässiga identiteter och gamla *soslovije* (egendoms) identiteter. Då arbetarklassen utgjorde en minoritet av befolkningen, och var den som främst tjänade på den politiska utvecklingen, ledde den nya situationen för befolkningsmajoriten till en komplicerad process av anpassning till nya identiteter, som handlade om olika sätt att tysta ner sitt eget förflutna och skriva om sin egen historia för att få den att stämma överens med de nya formerna av socialt och yrkesmässigt liv. Denna process med att uppfinna och återskapa identiteter och identifiering alstrade i sin tur mot varandra stridande handlingssätt: avslöja och blotta den "sanna" identiteten hos "förrädarna" – bönderna som "kulaker", medlemmar av bolsjevikpartiet som trotskister, ingenjörer som sabotörer, högt uppsatta företagsdirektörer som parasiter, osv.

Boken är baserad på arkivforskning på -80- och -90-talet samt på senare studier, där mycket gjorts av Fitzpatrick's f d studenter, i synnerhet berättelser om tillvaron på 1990-talet och början av 2000-talet. Boken har också breda litterära och kulturella aspekter. Den spårar tidigare processer av maskering och demaskering i rysk historia och kopplar dem till Bachtins teori om karnevalen. Femte kapitlet, "Impostures", behandlar bondfångarna på -20 och -30-talet och jämför dem med litterära och journalistiska exempel (Ostap Bender och hans kolleger) men också de hållningssätt som förekom i tidig undersökande journalistik i Sovjet. I *Tear Off the Masks!* gör Fitzpatrick också för första gången ett öppet teoretiskt ställningstagande i dagens historiografiska diskussion. Fitzpatrick skriver att detta är "vaken någon attack på den Focauldianska "sovjetiska subjektivitetsskolan" [den strömning som företräds av Oleg Charchordin, Jochen Hellbeck m fl] eller något bidrag till den, utan något helt annorlunda [...]. Deras fokus ligger på jaget och subjektet, mitt på identitet och identifikation. För mig är emellertid skillnader i historiska synsätt vad som gör forskning intressant. När den nya gruppen klev fram på scenen innebar det en betydande vitalisering av sovjetisk historia på 1990-talet. Om jag skulle framhålla två aspekter av denna vitalisering som jag uppskattar särskilt skulle den ena vara att uppmärksamheten riktats mot erfarenhet och den andra det definitiva slutet för kalla kriget i sovjetisk historia [...]. Det är ett stort steg framåt att få det stalinistiska subjektet att utvecklas till en ideologisk aktör i sin fulla rätt'."

Stalins bönder

Sheila Fitzpatrick: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*

Som Fitzpatrick nämner i intervjun gav det arkivmaterial som *Stalin's Peasants* byggde på en del svar på de frågor som granskningen av officiell sovjetisk press gett upphov till – framför allt *Krestianskaja Gazeta* [Tidskrift för bönder] – och som redan gjorts på 1980-talet av forskare som Fitzpatrick om hur olika handlingslinjer utformats beroende på vilka former kollektiviseringen tagit sig. I *Stalin's Peasants* är det en hel värld av religion, kamp, motståndformer och karriärism som läggs fram för läsaren, en värld så absurd och skrämmande att den aldrig hade gått att få fram enbart med utgångspunkt i medierna. Här har öppnandet av arkiven varit avgörande till och med för en så erfaren arkivjägare som Fitzpatrick.

I likhet med flera andra av Fitzpatricks arbeten kan också perspektivet i denna bok spåras till hennes samtal på 1960-talet med Igor Sats. Och paradoxalt nog stämmer materialet i all sin förfärliga absurditet överens med Andrej Platonovs romaner om kollektivisering och särskilt då *Foundation Pit* (som skrevs runt 1930 för att sedan omarbetas flera gånger). Platonov själv hade deltagit i kollektiviseringen som ingenjör och expert på omfördelning av marken. Igor Sats publicerade noveller av Platonov på 1930-talet och tycks ha delat Platonovs åsikter.

När arkiven öppnades i början av 1990-talet dök samma polyfoni av spöklika röster upp i Fitzpatricks historiska skildringar som det som en gång befolkade Platonovs prosa, samma makabra kluvenhet av fasa, förödmjukelse, motstånd och förnedring, förnuft, humor och bisarra optimism mot alla odds. *Stalin's Peasants* skulle också kunna – och borde – läsas som en samhällshistorisk följeslagare till och kommentar till Platonovs samlade verk.

Översättning: Björn Erik Rosin

Lästips – mer av/om Sheila Fitzpatrick på marxistarkivet

[Ur folkets led: Nomenklaturan](#). (1986)

[Andrej Platonov och revolutionens svarta visioner](#) (2016) [tar även upp Igor Sats]

[Var den ryska revolutionen ett misslyckande? Tankar om hundraårsminnet](#). (2017) [Även en intervju]

[Vad blev det kvar](#) (2017)

[Om Stephen Kotkins Stalin-biografi](#) (2014 och 2018)

[Stalins närmaste krets](#). Inledning till boken *On Stalin's Team*.

Anders Björnsson: [Självhärskaren Stalin? – Sovjetisk vardagspolitik på högsta nivå](#) [recension av *On Stalin's Team*]